

## فرا تحلیل آسیب‌شناسی‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در ایران و ارائه راهبردهای برون‌رفت

ایمان عرفان‌منش / دکتری تخصصی جامعه‌شناسی فرهنگی دانشگاه تهران، دبیر شورای برنامه‌ریزی و آموزش عالی علوم اجتماعی  
دریافت: ۱۳۹۸/۰۸/۱۵ - پذیرش: ۱۳۹۹/۰۱/۲۷  
iman.erfanmanesh@gmail.com

### چکیده

شبکه‌های اجتماعی مجازی فرصت‌ها و قابلیت‌های متنوعی را در اختیار کاربران قرار می‌دهند؛ اما تهدیدات، انحرافات و کژکاردهای سایبری را نمی‌توان نادیده انگاشت. این مقاله می‌کوشد با استفاده از تکنیک فراتحلیل به بررسی و ارزیابی ۱۱۲ پژوهش انجام‌شده از ابتدای دههٔ کنونی (۹۷-۱۳۹۱) بپردازد. فراتحلیل کمک می‌کند تا سیاست‌گذاری پژوهشی، هدف‌گذاری آیندهٔ پژوهشی، رفع خلأها و کاستی‌های پژوهشی، شناخت حوزه‌های تمرکز، تمهیدات بالینی برای اқشار آسیب‌پذیر و اتخاذ تدابیر مداخلاتی و پیشگیرانه تسهیل شود. یافته‌ها و ارزیابی‌های این مقاله موارد زیر را دربرمی‌گیرد: فراتحلیل اطلاعات زمینه‌ای؛ فراتحلیل رویکردهای پارادایمی؛ فراتحلیل انواع آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی به‌عنوان متغیرهای وابسته (Y) و سنخ‌شناسی آنها؛ فراتحلیل مسئله‌محوری و فرضیات موجود؛ اعتبار و روایی یافته‌ها. در پایان مقاله، دستاوردها و محورهای تحلیلی پژوهش، شامل انعکاس راهکارها در پژوهش‌های تحلیل‌شده، ملاحظات و استلزامات فرهنگی و اجتماعی، و راهبردهای پیشنهادی و عملیاتی برای برون‌رفت از آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی ارائه شده‌اند.

**کلیدواژه‌ها:** آسیب‌شناسی اجتماعی، شبکه‌های اجتماعی، فضای مجازی، فراتحلیل، راهبرد.

## طرح مسئله

از مهم‌ترین دگرگونی‌های اجتماعی در سی سال گذشته، رویارویی جامعه ایرانی با شاکله جدیدی از مناسبات اجتماعی و فرهنگی بوده است که از آن با عنوان «جامعه اطلاعاتی» یاد می‌شود. بالتبع، رواج فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی نزد عموم افراد، خانواده‌ها، مدارس، سازمان‌ها و نهادهای جامعه، برخی فرصت‌ها و تهدیدات اجتماعی را فراهم آورده است.

پیشینه رواج و استفاده فراگیر از شبکه‌های اجتماعی در میان اقشار مختلف ایران، محدود به اوایل دهه جاری است. مهم‌ترین عامل نفوذ و فراوانی کاربران در این شبکه‌ها، ورود فناوری تلفن همراه هوشمند و مبتنی بر اینترنت است. شبکه‌های اجتماعی به تناسب مخاطبان، کارکردهای متنوعی دارند. شبکه‌های اجتماعی مجازی بستر و مجرای برای ایجاد یا توزیع آسیب‌ها به‌شمار می‌روند. برخی ویژگی‌های جهان مجازی، مانند گمنامی، محلی - جهانی بودن، تفاوت اغراض کاربران، فقدان ناظر، نبود ضمانت اجرا، حس آزادی و استقلال رأی و کنش، امکان مدیریت، قرار دادن کاربر در موضع مولد، فعال یا منفعل کردن کاربران، ایجاد خلاقیت، توانایی انتشار ایده و افکار شخصی یا گروهی، برجسته‌سازی یا حاشیه‌رانی مضامین و اطلاعات در حال گردش، جذب سرمایه مالی و نظایر آن، سبب شده‌اند در کنار کاربردها و پیامدهای مفید و سودرسان، آسیب‌های متعددی در این فضا شکل بگیرد.

ویلیام داتن فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی جدید را همزمان به معدن طلا و به میدان مین تشبیه کرده است (داتن، ۱۳۸۴، ص ۱۰۵). از نظر مائو دوگان، استفاده از شبکه‌ها و نرم‌افزارهای جدید آثار بلندمدتی در جامعه دارد؛ به‌گونه‌ای که از یک سو ممکن است به رشد ارگانیسم جامعه و نهادهای آن کمک کند و آن را به بلوغ و توسعه برساند؛ و از سوی دیگر، آن را به توموری مبدل کند که به تدریج بافت فرهنگی و اجتماعی جامعه را به اضمحلال بکشاند (دوگان، ۲۰۱۵، ص ۸). همچنین به‌باور آنت براون، فناوری ممکن است ماهیتی مثبت یا منفی پیدا کند؛ اما آنچه سبب مفید و سودمند شدن فناوری می‌شود، مدیریت و کاربرد آن است (براون و همکاران، ۲۰۰۳). چنانچه دگرگونی در فناوری‌های ارتباطی جدید موجب دگرگونی فرهنگی تلقی شود، این فناوری‌ها که تناسبی با فرهنگ پیشین جامعه ندارند، نوعی ناهماهنگی را به‌وجود می‌آورند. این عدم تجانس، نوعی تأخر فرهنگی محسوب می‌شود که بحران فرهنگی را در پی برخی تغییرات اجتماعی آشکار می‌سازد (کازنو، ۱۳۷۰، ص ۳۷-۴۱).

اینترنت در دامنه‌ای متنوع از نرم‌افزارهای کاربردی، تار و پود ارتباطات زندگی اجتماعی را به‌لحاظ کار، روابط خصوصی، شبکه‌های اجتماعی، اطلاعات، سرگرمی، خدمات عمومی، سیاست و مذهب تشکیل داده است. این تحولات، افزون بر ارتباطات اجتماعی، سایر ابعاد زندگی اجتماعی مانند ساختارها، نهادها، ارزش‌ها، الگوهای رفتار و کنش اجتماعی، زبان و احساسات را تحت تأثیر قرار داده‌اند (کاستلز و همکاران، ۲۰۰۷). شبکه‌های مجازی یکی از رسانه‌های ارجح برای نوجوانان و جوانان تلقی می‌شوند (پلینگ و وایت، ۲۰۰۹، ص ۱). رسانه‌های نوین در برخی مناسبت‌ها به‌طور تحمیل‌شونده‌ای جایگزین مسئولیت والدین در اجتماعی کردن فرزندان شده‌اند؛ به‌گونه‌ای که تغییر جامعه‌پذیری، به‌سمت مجموعه‌ای از باورها و خواسته‌های طراحی‌شده حرکت می‌کند (پستمن، ۱۳۸۸، ص ۹).

طبق گزارش بین‌المللی در دسامبر ۲۰۱۷م، تعداد کاربران اینترنت در ایران حدود ۵۶۷۰۰۰۰۰ مورد با ضریب نفوذ ۶۹/۱ درصد بوده است (<https://www.internetworldstats.com/middle.htm>). ایران با اختصاص ۳۴/۶ درصد از کاربران اینترنت در خاورمیانه، رتبه نخست کاربران در این منطقه را دارد. سهم خاورمیانه ۳/۹ درصد از بین کاربران جهان را تشکیل می‌دهد (<https://www.internetworldstats.com/stats5.htm>). به‌طور کلی، ۱/۳۶ درصد از کاربران جهانی اینترنت، در ایران هستند. شمار کاربران ایرانی از سال ۲۰۰۰م تا سال ۲۰۱۸م، تقریباً ۲۲۶/۸ برابر شده‌اند. سه شبکه اجتماعی اینستاگرام، تلگرام و واتس‌آپ بیشترین ضریب نفوذ را داشته‌اند (<http://ispa.ir>). این آمار نشان‌دهنده روند افزایشی گرایش مردم ایران به فضای مجازی است. این گرایش به‌دور از آسیب و ناهنجاری‌های اجتماعی نبوده است.

تمامی کشورهای توسعه‌یافته و در حال توسعه تلاش کرده‌اند تا تدابیری را برای فضای مجازی اتخاذ کنند. برای نمونه، در اطلاعیه قانون‌گذاری پیشنهادی (NPRM) کمیسیون ارتباطات فدرال ایالات متحده آمریکا (FCC) که در ماه مارس ۲۰۰۴م صادر شد، این موضوع تصریح شده است که آنان به دنبال جمع‌آوری شواهدی برای بازنگری مقررات مربوط به استفاده از اینترنت هستند. این کمیسیون اعلام کرده که اینترنت به‌عنوان یک شبکه جهانی، از مرزهای تاریخی عرصه قضایی گذر کرده است. برخی از محورهای اسناد بالادستی در زمینه فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی (<http://mis.ito.gov.ir/web/guest/introduction>) که به مسئله آسیب‌های اجتماعی نیز مربوط است، در قانون برنامه ششم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی (۱۳۹۶-۱۴۰۰) لحاظ شده است ([http://bodjeh.areeo.ac.ir/\\_bodjeh/documents/6th\\_agenda\\_full](http://bodjeh.areeo.ac.ir/_bodjeh/documents/6th_agenda_full)). در بند «ت» از ماده ۲، از جمله مسائل محوری برنامه را «فضای مجازی» و «پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی» ذکر کرده و ماده ۸۰ دولت را موظف به پیشگیری و کاهش آسیب‌های اجتماعی نموده است.

جمهوری اسلامی ایران عملاً در مسیر یک جامعه اطلاعاتی حرکت می‌کند و روزبه‌روز بر شتاب آن افزوده می‌شود. بنابراین ضروری است که نهادهای پژوهشی، تقنینی، اجرایی و نظارتی پس از شناخت علمی ابعاد مسئله، راهبردهای کلان و عملیاتی مقتضی (پیشگیری و کنترل) را برای رویارویی با تحولات اجتماعی و فرهنگی داشته باشند؛ زیرا در چنین جامعه‌ای، آسیب‌ها یا فرصت‌ها به‌لحاظ اجتماعی و فرهنگی ماهیت و عملکرد جدیدی خواهند داشت. گام نخست، یعنی مرحله شناختی، ایجاب می‌کند که آسیب‌های اجتماعی به‌درستی احصا، بررسی و جمع‌بندی شوند. در ایران، پژوهش‌های متعددی طی سال‌های ۱۳۹۰ به بعد درباره آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی انجام شده‌اند که نیازمند ارزیابی و فراتحلیل هستند. بدین منظور، این مقاله می‌کوشد به شیوه‌ای علمی و روشمند، سنخ‌شناسی‌های مقتضی با تکنیک فراتحلیل را ارائه دهد.

## ۱. پرسش و هدف اساسی

در پژوهش‌های دهه اخیر درباره آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی، چگونه می‌توان این ابعاد را سنخ‌شناسی و ارزیابی

کرد: «بازة زمانی»، «انفرادی یا جمعی بودن»، «پراکنش جغرافیایی»، «سطح و رویکرد کلی مسئله»، «حوزة موضوعی»، «قشر یا جامعه انسانی هدف و مراجعه شده»، «جنسیت مورد نظر و هدف»، «روش ها و تکنیک های استفاده شده»، «چارچوب ها و رویکردهای نظری»، «انواع آسیب های اجتماعی شبکه های مجازی به عنوان متغیرهای وابسته (Y) و سنخ شناسی آنها»، «سؤالات و فرضیات بررسی شده»، «اعتبار و روایی یافته ها»؟

هدف اصلی، بررسی و ارزیابی پژوهش ها درباره آسیب های اجتماعی شبکه های مجازی است. فراتحلیل نشان دهنده برجستگی ها، نقاط قوت، نقاط ضعف، خلأها و کاستی ها، توپوگرافی توصیفی پژوهش ها و نمایش آینده پژوهشی و جهت دهی به دیگر آثار است. نوع هدف، بنیادی - کاربردی است.

## ۲. پیشینه پژوهش

ذکایی و حسنی (۱۳۹۶) در پژوهشی درباره شبکه های اجتماعی مجازی و سبک زندگی جوانان، اقدام به فراتحلیل کیفی شانزده مقاله منتشر شده طی سال های ۹۳-۱۳۸۳ در سطوح نظری، روش شناختی و نتیجه شناسی کرده اند. نتایج نشان می دهند که تأثیرپذیری افراد از شبکه های اجتماعی، در سه درجه «قوی»، «محدود» و «بی تأثیر» است. آسیب هایی همچون کاهش فعالیت های روزمره خانگی، بی اعتمادی میان اعضای خانواده و کاهش ارتباطات رودررو، وجود دارند. ضعف در شاخص سازی، مبانی نظری، نمونه گیری، تعمیم و اعتبار، از اشکالات پژوهش های پیشین ذکر شده اند.

علی پور و همکاران (۱۳۹۴) به تحلیل ثانویه پژوهش ها درباره شبکه اجتماعی فیس بوک با توجه به سبک زندگی جوانان پرداخته اند. در این باره ۲۱ پژوهش با محوریت تحولات فرهنگی و اجتماعی بررسی شده است. در سطح کلان، مهم ترین آسیب شبکه اجتماعی فیس بوک کاستن از هویت ملی، دینی، فرهنگی و سیاسی تلقی می شود. این وضعیت، نوعی گسست ناشی از ماهیت انقلاب خاموش فناوری های جدید است. کاربران به نحوی منطقی از شبکه های اجتماعی استفاده نمی کنند و به همین دلیل، ترویج فرهنگ مادی نگر، لذت جو و فردگرایانه غربی، تعلقات فرهنگی و دینی کاربران، به ویژه جوانان و نوجوانان را تضعیف کرده است. طبق نظر پژوهشگران، تقویت تفکر انتقادی و تعهد اجتماعی افراد، به کاهش انفعال کاربران در مواجهه با شبکه های مجازی کمک می کند.

همتی و همکاران (۱۳۹۵) در بخشی از پژوهش خود درباره دانشجویان دختر و تجربه فیس بوک، ابعاد ناقصی از فراتحلیل را در دسته بندی موضوعی و روشی آثار پیشین به کار گرفته اند. آنها سه دسته از پژوهش ها را متمایز کرده اند: ۱. آثار متناظر با بررسی انگیزه های جذب، عضویت و استفاده از فیس بوک؛ ۲. آثار درباره پیامدهای عضویت در این شبکه ها بر جنبه های مختلف هویت؛ ۳. بررسی های توصیفی کاربران فیس بوک. همچنین از نظر روشی آنها را در چهار دسته روش شامل کمی، کیفی، توصیفی و ترکیبی تقسیم بندی کرده اند.

جمع بندی پیشینه: پژوهش اول، به سبک زندگی جوانان محدود است و بازه زمانی آن تا سه سال گذشته را در بر می گیرد؛ در حالی که بسیاری از آسیب های شبکه های اجتماعی در چند سال اخیر تشدید شده اند. پژوهش دوم نیز

به جوانان محدود و روش آن تحلیل ثانویه است. پژوهش سوم به دنبال فراتحلیل جامع نبوده و صرفاً در خلال موضوع خود، دسته‌بندی‌های پراکنده‌ای از بعضی ابعاد ارائه کرده است. بنابراین، وجه تمایز پژوهش کنونی از موارد یادشده، جامعیت (جامعه آماری، زمانی، موضوعی، تحلیلی و تکنیکی) در بررسی ابعاد فراتحلیل است. همچنین فراتحلیل به کاررفته در این مقاله، به‌شیوه‌ای روشمند و جوه متفاوتی از آثار را واکاوی خواهد کرد.

### ۳. مبانی مفهومی - نظری

#### ۳-۱. شبکه‌های اجتماعی مجازی

اصطلاح شبکه‌های اجتماعی، نخستین بار از سوی بارنز در سال ۱۹۵۴م مطرح شد و شبکه‌های اجتماعی اینترنتی با قالب امروزی، در سال ۱۹۶۰م در دانشگاه ایلی‌نویز آمریکا شکل گرفتند. در سال ۱۹۹۷م نخستین سایت شبکه‌های اجتماعی به نام «سیکس دگری» (SixDegrees) راه‌اندازی شد و در سال ۲۰۰۲م، لیکداین، آرکات و فرندستر تحول بزرگ رسانه‌ای و اجتماعی را پدید آوردند. سپس در سال ۲۰۰۴م فیس‌بوک، در سال ۲۰۰۵م یوتیوب و در سال ۲۰۰۶م توئیتر معرفی شدند.

به لحاظ زمانی، سه مفهوم از شبکه اجتماعی قابل تمایزند: الف. شبکه‌های اجتماعی به‌عنوان شبکه‌ای از ارتباطات انسانی؛ ب. سرویس‌های ایجاد و توسعه شبکه‌های اجتماعی؛ ج. سرویس‌های دیجیتال ایجاد و توسعه شبکه‌های اجتماعی.

فضای سایر یا دنیای مجازی برخط، به‌معنای شبکه‌هایی است که از طریق شاهراه‌های اطلاعاتی مانند اینترنت به هم متصل می‌شوند و تمام اطلاعات به‌صورت دیجیتالی وجود دارند و قابل استفاده و در دسترس کاربران است و اجزای آن به شبکه‌های بین‌المللی مرتبطاند (عاملی، ۱۳۹۰، ص ۲۳).

یکی از قابلیت‌ها و ویژگی‌های فناوری‌های ارتباطی و اطلاعاتی جدید، مبتنی بر «شبکه بودن» است. شبکه، مانند مسیرهای متعدد و چندسویه‌ای است که امکان ارتباط یا دسترسی افراد و انتقال اطلاعات به‌طور هم‌زمان را فراهم می‌آورد. شبکه‌های اجتماعی مجازی، بر مبنای اینترنت گسترش یافته‌اند. به‌موازات افزایش دامنه و سرعت اینترنت، استفاده از آن شبکه‌ها تسهیل می‌شود. شبکه‌های اجتماعی مجازی افزون بر کاربرد ارتباط متنی (پیام‌رسانی) و تصویری، قابلیت تشکیل گروه‌ها و اجتماعات مجازی خودگردان یا گروهی را برای اشتراک اطلاعات (متن، تصویر ثابت یا متحرک و ویدئو) فراهم می‌آورد. بودن در فضای مجازی الزاماً نیازمند سواد و تخصص ویژه‌ای نیست؛ از این‌رو همه افراد با ویژگی‌های سنی و مهارتی گوناگون، امکان تجربه کردن این فضا را خواهند یافت.

شبکه‌های اجتماعی مجازی به‌لحاظ فنی محصول برنامه‌های کاربردی مبتنی بر اینترنت هستند که بر بنیادهای فناوریانه وب نسل دوم ساخته شده‌اند (بارتون و همکاران، ۲۰۱۲، ص ۲۶۳)؛ و به‌لحاظ اجتماعی، محتوا و روابطی هستند که در نتیجه تعاملات اجتماعی کاربران در بستر فناوری‌های دسترس‌پذیر مبتنی بر وب ایجاد شده‌اند (بارتون

و همکاران، ۲۰۱۰، ص ۲۶۶). شبکه‌های اجتماعی خدمات برخی را ارائه می‌دهند که بر مبنای آن، افراد می‌توانند در یک سیستم مشخص، پروفایل شخصی خود را داشته باشند؛ خود را به دیگران معرفی کنند؛ اطلاعاتشان را به اشتراک بگذارند و به‌طور توسعه‌یافته‌ای با دیگران تعامل داشته باشند (بوید و الیسون، ۲۰۱۱، ص ۱۲).

«وب ۲» از آن جهت با «وب ۱» تفاوت ماهوی دارد که دیگر، مالکان وبسایت‌ها تولیدکننده نیستند و «کاربران مصرف‌کننده» همه در عین حال که تولیدکننده هستند، مصرف‌کننده نیز به‌شمار می‌روند (آرلی، ۲۰۰۷)؛ تاجایی که این کاربران هستند که سرنوشت برخی ویژگی‌های شبکه اجتماعی یک شرکت را پس از ارائه اولیه، تعیین می‌کنند و رقم می‌زنند.

## ۲-۳. آسیب اجتماعی و آسیب‌شناسی اجتماعی

آسیب اجتماعی به سطح پیامدی و تبعی مربوط می‌شود. هنگامی که برخی از مسائل اجتماعی در سطح وسیعی از یک اجتماع یا جامعه گسترده و پراکنده شوند، پیامدها و تبعات ناسازگار و برهم‌زننده‌ای در شاکله آن نظام اجتماعی نمایان خواهند شد. چنین آثار منفی و تبعات اجتماعی را می‌توان «آسیب اجتماعی» تلقی کرد. همچنین این امکان وجود دارد که آسیب‌های اجتماعی به بازتولید مسائل و آسیب‌های دیگری بینجامد. ماهیت آسیب‌ها، عینی - ذهنی است. به عبارت دیگر، ذهنیت کنشگران اجتماعی در تعریف برخی از شاخصه‌های آسیبی در کنار نمودهای بیرونی، سهم دارند (عرفان‌منش، ۱۳۹۸، ص ۵۱ و ۵۲).

آسیب اجتماعی نقطه مقابل سلامت اجتماعی است. هنگامی فرد را می‌توان دارای سلامت اجتماعی دانست که بتواند فعالیت‌ها و نقش‌های اجتماعی خود را در حد متعارف بروز دهد و با جامعه و هنجارهای اجتماعی پیوند برقرار کند. پس سلامت اجتماعی به معنای ارزیابی رفتارهای معنادار مثبت و منفی فرد در ارتباط با دیگران است که به کارایی او در جامعه منتج می‌شود. در این شرایط، انسجام اجتماعی و احساس پیوند با جامعه افزایش می‌یابد (کیس، ۱۹۹۸، ص ۱۴۰؛ لارسون، ۱۹۹۳، ص ۲۵۷).

در *لغت‌نامه آکسفورد*، «آسیب‌شناسی» ناظر به علم دلایل و پیامدهای بیماری تعریف شده که واجد ناهنجاری و کژکارکرد است (<http://www.oxforddictionaries.com/definition/pathology>). بنابراین، واکاوی و شناخت ابعاد ناسازگار با شاکله یک مجموعه یا نظام اجتماعی، رویکردی آسیب‌شناسانه را برای پژوهش‌ها فراهم می‌آورد. از این منظر، فناوری (های نرم) قابلیت نفوذ و تأثیرگذاری در جنبه‌های درونی و کیفی یک نظام اجتماعی را خواهند داشت. بنابراین، «آسیب‌شناسی اجتماعی» دلالت بر رویکردی جامعه‌شناسانه در جهت شناخت عوامل ناهم‌سرخ، غیربومی و برهم‌زننده نظم در یک نظام، نهاد یا سازمان اجتماعی دارد. آسیب‌شناسی اجتماعی با مفهوم مسئله اجتماعی نیز قرابت دارد. دیدگاه جامعه‌شناختی به مسائل اجتماعی نشان می‌دهد که هر نظام اجتماعی و هنجارهای برخاسته از آن، دارای نقاط قوت و ضعف خاصی است (مکیدفر، ۱۳۸۵، ص ۲۴۳). درباره آسیب‌های اجتماعی فضای مجازی نمی‌توان از مفهوم «آنومی» استفاده کرد؛ به این دلیل که این مفهوم نوعی از بی‌هنجاری

ناشی از خلأ اخلاقی، تعلیق قواعد و بعضاً بی‌قانونی را توصیف می‌کند. پس این نوع بی‌هنجاری گسترده و بحرانی نشان‌دهنده شرایطی است که از پیش، رفتارها به‌طور هنجاری معین شده باشد (ر.ک: کوزر و روزنبرگ، ۱۳۸۷، ص ۴۰۱)؛ درحالی‌که ورود عموم کاربران به شبکه‌های مجازی، مستلزم هنجارپذیر شدن از پیش نیست. در ضمن، در فضای مجازی کمتر می‌توان از تثبیت و حکم‌فرمایی هنجارهایی معین سخن گفت.

برخی از ویژگی‌های آسیب مجازی عبارتند از: دیجیتالی شدن آسیب‌ها؛ تبدیل آسیب مبتنی بر زمان فیزیکی به آسیب مبتنی بر زمان مجازی؛ تبدیل آسیب محلی به آسیب جهانی؛ تبدیل آسیب کند به آسیب سریع؛ تبدیل آسیب محدود به آسیب فراگیر (عاملی، ۱۳۹۰، ص ۳۵-۴۴).

### ۳-۳. ملاحظات روش‌شناختی

فرا تحلیل، دربرگیرنده ترکیب کمی گزارش‌ها و نتایج تحقیقات مشابه، استخراج و جدول‌بندی فراوانی مشخصات تحقیقات، و بررسی روابط آماری میان متغیرهای تحقیقات است. این شیوه تحلیلی به‌دنبال تبدیل یافته‌های مطالعات مختلف به یک مقیاس مشترک است. از این‌رو می‌توان خلأهای نظری و پژوهشی را مشخص کرد تا به جهت‌دهی به پژوهش‌های بعدی و جدید نیز کمک کند (وولف، ۱۹۸۶، ص ۱۲۳-۱۲۴). در فرا تحلیل موردی و اجمالی (در روش‌های کیفی)، بیشتر، از آمارهای توصیفی استفاده می‌شود. مشخص کردن فراوانی، درصد فراوانی، فراوانی تجمعی و درصد فراوانی تجمعی، ترسیم نمودار میله‌ای و دایره‌ای برای نمایش نتایج، مشخص کردن نما، شاخص تغییر کیفی (IQV) و واریانس دو جمله‌ای (شاخص تغییر در متغیرهای کیفی)، از ارکان مهم شمرده می‌شوند (عرفان‌منش و توکل، ۱۳۹۳).

برای استخراج پژوهش‌های پیشین درباره آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی، قالب پژوهشی «مقاله» انتخاب شده است؛ به این دلیل که بیشتر شکل‌های دیگر پژوهشی، مانند کتاب، طرح و پایان‌نامه، نتایج را به‌طور جداگانه و مختصر به‌صورت مقاله منتشر می‌کنند. جست‌وجوی مقاله، در پایگاه علمی «بانک اطلاعات نشریات کشور» (مگیران) و در بخش «مطالب مجلات علمی مصوب» انجام شده است. جست‌وجو بر اساس واژگان کلیدی زیر انجام شده است: شبکه‌های اجتماعی، شبکه‌های مجازی، پیام‌رسان، مسنجر، تلگرام، فیس‌بوک، اینستاگرام، توئیتر، یوتیوب، واتس‌آپ، لینکدین، اسنپ‌چت، وی‌چت، ردیت، تانگو، وایبر، اسکایپ، گوگل‌پلاس، پینترست، تامبلر، وی‌کی، ایتا، بیسفون، ویسپی، بی‌تاک، اورکات، فلیکر.

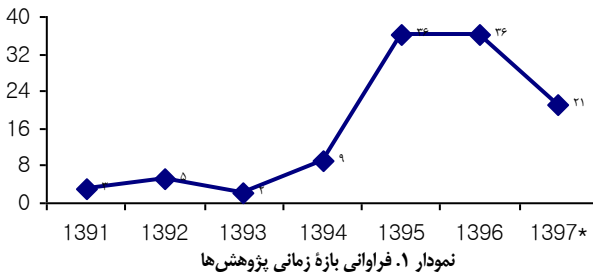
پس از جست‌وجوی واژگان یادشده، تمامی مقالات مرتبط با آسیب‌شناسی اجتماعی شبکه‌های مجازی انتخاب شدند. در مرحله پالایش و انتخاب، مقالات با رویکرد آسیب‌شناسی روانی حذف شدند. به‌علاوه، با توجه به کلان بودن مفهوم «فضای مجازی» و فراتر رفتن دامنه مصادیق آن از شبکه‌های اجتماعی مجازی، از این مفهوم استفاده نشد. بنابراین، شیوه نمونه‌گیری کیفی از نوع «تمام‌شماری» بوده است. این جست‌وجو تمامی مقالات تا پایان مهرماه ۱۳۹۷ را شامل می‌شود. با این حساب، تعداد مقالات مرتبط ۱۱۲ مورد است.

#### ۴. یافته‌های پژوهش

##### ۴-۱. فراتحلیل اطلاعات زمینه‌ای

##### ۴-۱-۱. بازه زمانی: روند افزایشی پژوهش‌ها

با توجه به جدید بودن موضوع آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های اجتماعی در چند سال اخیر، مطالب یافت‌شده از سال ۱۳۹۱ (مبدأ زمانی) را شامل می‌شود. با توجه به اینکه هفت ماه اول سال ۱۳۹۷ لحاظ شده است، در مقایسه آمار این سال با زمان پیش از آن باید دقت داشت. نتایج نشان می‌دهد که از سال ۱۳۹۵ به بعد، شتاب قابل ملاحظه‌ای از انعکاس آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در پژوهش‌ها یافت می‌شود.



بر اساس جدول فراوانی، درصد فراوانی و فراوانی تجمعی مشخص می‌شود که ۸۳/۱ درصد از پژوهش‌ها از سال ۱۳۹۵ به بعد، درباره آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی انجام شده است.

جدول ۱. فراوانی پژوهش‌ها به تفکیک سال

سال	F	PFD	CF
۱۳۹۱	۳	۲/۷	۳
۱۳۹۲	۵	۴/۵	۸
۱۳۹۳	۲	۱/۸	۱۰
۱۳۹۴	۹	۸	۱۹
۱۳۹۵	۳۶	۳۲/۱	۵۵
۱۳۹۶	۳۶	۳۲/۱	۹۱
۱۳۹۷*	۲۱	۱۸/۸	۱۱۲
کل	۱۱۲	۱۰۰	---

به نظر می‌رسد که انعکاس روند افزایشی آسیب‌های مجازی در پژوهش‌ها، نوعی هشدار اجتماعی - فرهنگی است. شبکه‌های مجازی، علاوه بر جنبه‌های مثبت و مفید، نوعی ناسازگاری فنی - فرهنگی با فکر، روان و رفتار کاربران داشته‌اند. البته در برخی مواقع، گسترش آسیب‌ها در فضای مجازی آسان‌تر و سطحی‌تر، اما همه‌گیرتر است. بنابراین، این واقعیت و مسئله اجتماعی دارای ابعاد تحلیلی جمعی بودن، عمومیت داشتن و ناگریز بودن است. اینکه تدابیر و اقدامات پیشگیرانه از سوی نهادهای متولی همزمان با نتایج پژوهش‌ها اتخاذ نشده، گویای نوعی تأخیر کنشی آنان نسبت به جامعه علمی است. به عبارت دیگر، هنگامی که پژوهش‌های متعددی بروز می‌کنند و شیوع



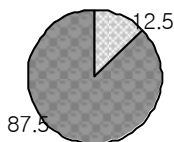
آسیب‌ها را نشان می‌دهند یا پیش‌بینی می‌کنند، ضروری است اقدامات عملیاتی (عاجل، موقت یا آینده‌نگرانه) مندرج در راهکارهای آن پژوهش‌ها، توسط مسئولان متولی دنبال شوند.

## ۲-۱-۴. انفرادی یا جمعی بودن: تعدد کار جمعی

از میان پژوهش‌ها، ۱۲/۵ درصد به صورت انفرادی و ۸۷/۵ درصد به صورت جمعی انجام گرفته است.

### انفرادی

### جمعی



نمودار ۲. درصد فراوانی پژوهش‌ها به تفکیک انفرادی یا جمعی بودن

با محاسبه واریانس می‌توان به توزیع غیرهمگن پژوهش‌های انفرادی (۱۲/۵) و غیرانفرادی (۸۷/۵) پی برد. تفسیر واریانس به این نحو است که واریانس وضعیت همکاری دو جمله‌ای (دو شقی) انفرادی و غیرانفرادی میان پژوهش‌ها برابر با ۰/۱۱ است. در این فرمول، هرچه نسبت P از ۰/۵۰ دورتر (بزرگ‌تر یا کوچک‌تر) باشد، توزیع متغیر همگن‌تر و واریانس آن کوچک‌تر می‌شود. بنابراین، واریانس وضعیت همکاری پژوهش‌ها نشان‌دهنده ناهمگنی میان پژوهش‌های جمعی و انفرادی است.

$$\delta^2 = pq$$

$$0/125 \times 0/875 \cong 0/11$$

فارغ از انتفاع ناشی از امتیازها و پاداش‌های جامعه علمی برای پژوهشگران، وفور پژوهش‌های جمعی دست‌کم به‌منزله در کنار هم قرار گرفتن نظرات، تجربیات و تخصص‌های مختلف برای شناسایی آسیب‌های چندوجهی مجازی شمرده می‌شود. اساساً نوپدید بودن آسیب‌های مجازی، نیازمند آسیب‌شناسی‌های چندبُعدی است.

## ۳-۱-۴. پراکنش جغرافیایی: عمومیت مسئله در کشور

محل انجام پژوهش یا انتخاب جامعه آماری نشان می‌دهد که ۴۶/۴ درصد استان تهران، ۵۰/۹ درصد شهرستان‌ها و ۲/۷ درصد به‌طور مشترک تهران و شهرستان را به‌عنوان جامعه بررسی انتخاب کرده‌اند. نکته قابل ملاحظه، انتخاب تهران توسط پژوهشگران مستقر در شهرستان در چند مورد و انتخاب شهرستان توسط پژوهشگران مستقر در تهران در برخی موارد دیگر است.

جدول ۲. فراوانی پژوهش‌ها به تفکیک پراکنش جغرافیایی

جامعه بررسی	F	PFD
شهرستان‌ها	۵۷	۵۰/۹
استان تهران	۵۲	۴۶/۴
مشترک	۳	۲/۷
کل	۱۱۲	۱۰۰

فهرست جزئی شهرها یا استان‌های انتخاب‌شده برای انجام پژوهش و بررسی نمونه‌ها (گردآوری داده‌ها) در جدول ۳ نشان داده شده است.

جدول ۳. استان‌ها یا شهرهای انتخاب‌شده برای انجام پژوهش‌ها و بررسی نمونه‌ها

استان‌های انتخاب‌شده	فارس / شهرکرد / خراسان شمالی / کردستان
شهرهای انتخاب‌شده	مشهد / کرمان / ایلام / تهران / زنجان / بافق / سمنان / سقز / پاکدشت / کرمانشاه / گنبد کاووس / تبریز / ارومیه / اصفهان / بجنورد / زاهدان / قزوین / شیراز / گرگان / قم / رشت / اهواز / اردبیل / نیشابور / یاسوج / طبس / کرج / توپسرکان / همدان

با توجه به اینکه یکی از ویژگی‌های ذاتی فضای مجازی برداشتن مرزهای مکانی و جغرافیایی است، تولید، انتشار و ورود آسیب‌های مجازی به حریم کاربران نیز محدود به یک قلمرو نخواهد بود. پراکنش آسیب‌ها در محیط‌های مختلف با تفاوت‌های بومی، قومی و فرهنگی، حاکی از عمومیت یافتن مسئله (قطع نظر از سطح و درجه تأثیر) است. انجام پژوهش‌های آسیب‌شناسانه در نقاط مختلف کشور نشان می‌دهد که آسیب‌های مجازی می‌توانند به‌مثابه نوعی ویروس، همه‌گیر شوند و یک «مسئله عمومی» به‌شمار آیند.

#### ۴-۱-۴. سطح و رویکرد کلی مسئله: تمرکز بر مسائل شهری

از میان پژوهش‌ها، ۷۷/۷ درصد سطح و رویکرد کلی را متناظر با مسئله شهری (با قابلیت تعمیم و بدون قابلیت تعمیم نتایج)، و سایر آنها، یعنی ۲۲/۳ درصد، سطح و رویکرد ملی به مسئله بررسی خود داشته‌اند.

جدول ۴. فراوانی سطح و رویکرد کلی مسئله در پژوهش‌ها

سطح و رویکرد	F	PFD
مسئله شهری	۸۷	۷۷/۷
سطح ملی	۲۵	۲۲/۳
کل	۱۱۲	۱۰۰

محاسبه شاخص تغییر کیفی برای تحلیل وضعیت سطح و رویکرد پژوهش‌ها ۰/۷۲ است و این‌گونه تفسیر می‌شود که نسبت تفاوت‌های مشاهده‌شده سطح پژوهش‌ها (So) به حداکثر تفاوت‌های ممکن (Sm)، ۰/۷۲ است. در این شاخص، صفر به‌معنای فقدان تغییر و همگنی کامل، و یک به‌معنای حداکثر تغییر و ناهمگنی است. بنابراین، نوعی ناهمگنی متوسط بین سطح شهری و ملی وجود دارد:

$$IQV = \frac{S_o}{S_m}$$

$$S_o = \sum N_i N_j$$

$$S_m = \frac{k}{2} (k-1) \left( \frac{N}{100} \right)^2$$

$$IQV = \frac{1810/41}{2500} = 0.72$$

این موضوع که پژوهش‌ها درصدد آسیب‌شناسی مجازی با تأکید بر آسیب‌های خاص و محدود بوده‌اند، نوعی عمق‌بخشی و تمرکز را بر ارائه راهکارها برای انواع و گونه‌های آسیب‌های رایج نشان می‌دهد. واکاوی و پرداختن به مسائل مورد مطالعه (به‌معنای مرسوم در ادبیات پژوهشی) می‌تواند نوعی تعهد پژوهشی برای استخراج نتایج ناظر به مسئله تلقی شود. همچنین علقه پژوهشی، متمایل به بررسی آسیب‌ها در مقیاس شهری بوده است تا به‌طور اکتشافی آسیب‌های رایج را احصا و تحلیل کند. تأثیرپذیری حریم خصوصی و روابط بین‌فردی کاربران از شبکه‌ها، تدقیق پژوهش‌ها بر آسیب‌هایی در سطح خرد و میانه را طلب کرده است.

#### ۴-۱-۵. حوزه موضوعی: کثرت پژوهش‌های علوم اجتماعی

آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی، رشته‌های متعدد دانشگاهی را به خود جلب کرده است. در میان آنها، «جامعه‌شناسی» و «ارتباطات و رسانه» به‌ترتیب با ۲۷/۷ درصد و ۲۱/۵ درصد، بیشترین فراوانی را دارند. در جدول ۵، فراوانی تمامی رشته‌ها آمده است.

جدول ۵. فراوانی حوزه موضوعی پژوهش‌ها به تفکیک رشته

رشته	F	PFD
جامعه‌شناسی	۳۱	۲۷/۷
ارتباطات و رسانه	۲۴	۲۱/۵
علوم تربیتی	۱۷	۱۵/۲
مدیریت	۱۰	۸/۹
مطالعات فرهنگی	۴	۳/۶
علوم سیاسی	۴	۳/۶
علوم نظامی و انتظامی	۴	۳/۶
مطالعات زنان و خانواده	۳	۲/۷
فلسفه، اخلاق و فقه	۳	۲/۷
سلامت و پزشکی	۳	۲/۷
مهندسی و فناوری	۳	۲/۷
حقوق	۲	۱/۸
علم اطلاعات	۱	۰/۹
زبان‌شناسی	۱	۰/۹
مددکاری	۱	۰/۹
کشاورزی	۱	۰/۹
کل	۱۱۲	۱۰۰

غلبه پژوهش‌های علوم اجتماعی در آسیب‌شناسی‌ها از چند منظر قابل تأمل است: نخست اینکه علوم اجتماعی همپای مسائل نوظهور و جدید فنی - اجتماعی - فرهنگی برای شناسایی و حل مسائل پیش‌رفته‌اند؛ دوم اینکه نوعی دوسویگی میان ماهیت اجتماعی شبکه‌های مجازی با توجه، مطالعه و تخصص این علوم وجود دارد؛ سوم اینکه

پیدایش و بروز آسیب‌های مجازی، از لایه‌ی مسائل اجتماعی بوده است و دیگر علوم انسانی و غیرانسانی در لایه‌های بعدی تأثیر قرار دارند. به عبارت دیگر، تأثیر آسیب‌ها در حوزه‌های دیگر بطنی‌تر، نهفته‌تر یا حتی کم‌مایه‌تر است.

#### ۴-۱-۶. قشر یا جامعه‌ی انسانی هدف و مراجعه‌شده: برجسته بودن آسیب‌های نوجوانان و جوانان

با توجه به اینکه آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی، افراد با سنین و موقعیت قشری گوناگون را درگیر می‌کند، این واقعیت در پژوهش‌ها منعکس شده است. به‌طور کلی، فراوانی قشر یا جامعه‌ی هدف در پژوهش‌ها در جدول ۶ آمده است.

جدول ۶. فراوانی قشر یا جامعه‌ی انسانی هدف و مراجعه‌شده در پژوهش‌ها

قشر یا جامعه‌ی انسانی هدف و مراجعه‌شده	F	PFD
دانش‌آموزان	۴	۳/۶
دانشجویان	۴۲	۳۷/۵
دانش‌آموزان و دانشجویان	۱۰	۸/۹
اساتید، کارشناسان یا متخصصان	۶	۵/۴
اعضای خانواده	۲۱	۱۸/۷
قومیت‌ها	۳	۲/۷
اهالی هنر و موسیقی	۲	۱/۸
بزه‌دیدگان	۱	۰/۹
گروه‌های تروریستی (مراجعه‌ی مجازی)	۲	۱/۸
افراد به‌طور کلی (اقتضای گوناگون)	۲۱	۱۸/۷
کل	۱۱۲	۱۰۰

طبق جدول ۶ دانشجویان با ۳۷/۵ درصد بیشترین قشر بررسی شده در پژوهش‌ها بوده‌اند. چنانچه فراوانی سه گروه اول (دانش‌آموزان، دانشجویان و دانش‌آموزان و دانشجویان) به دلیل تشکیل گروه «نوجوانان و جوانان» با یکدیگر ترکیب شود، درصد فراوانی آن دقیقاً پنجاه درصد خواهد شد. بنابراین، بیشترین آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در پژوهش‌ها معطوف به گروه نوجوانان و جوانان است. البته با توجه به اینکه بیشتر پژوهش‌ها در دانشگاه انجام شده‌اند، سهولت دسترسی به قشر جوان ممکن است از دلایل توجه بیشتر به آنان باشد. یکی دیگر از ملاحظات در این باره، کثرت کاربران نوجوان و جوان در شبکه‌های مجازی است.

#### ۴-۱-۷. جنسیت مورد نظر و هدف: فراجنسیتی بودن آسیب‌ها

پژوهش‌ها سه دسته از جنسیت مورد نظر و هدف شامل «زنان / دختران»، «مردان / پسران» و «هر دو جنس» را دنبال کرده‌اند. براین اساس، ۸۷/۵ درصد هر دو جنس، ۱۱/۶ درصد زنان / دختران، و ۰/۹ درصد مردان / پسران را دربرمی‌گیرند.

جدول ۷. فراوانی جنسیت مورد نظر و هدف در پژوهش‌ها

جنسیت مورد نظر و هدف	F	PFD
زنان / دختران، و مردان / پسران	۹۸	۸۷/۵
زنان / دختران	۱۳	۱۱/۶
مردان / پسران	۱	۰/۹
کل	۱۱۲	۱۰۰

آسیب‌های اجتماعی، بسیاری از تمایزات و مرزهای تحلیلی رایج در علوم اجتماعی مانند قشر، جنسیت و طبقه را به‌نحوی به چالش کشیده‌اند. در این میان، اثرپذیری زنان و مردان از «کلیت» آسیب‌های اجتماعی مجازی به تأیید پژوهش‌ها رسیده است. البته این موضوع به‌معنای نبود تفاوت‌ها در جزئیات میان دو جنس نیست. به همین دلیل، لازم است پژوهش‌هایی برای واکاوی آسیب‌ها به تفکیک نوع و سطح تأثیر میان زنان و مردان انجام شود.

## ۲-۴. فرا تحلیل رویکردهای پارادایمی

### ۲-۴-۱. روش‌ها و تکنیک‌های استفاده‌شده: معضل غلبه روش‌های کمی

با بررسی پژوهش‌ها مشخص می‌شود که آنها از «روش و تکنیک‌های کیفی»، «روش و تکنیک‌های کمی» یا «روش تلفیقی» (تکنیک‌های کیفی و کمی) استفاده کرده‌اند. بر اساس یافته‌ها، ۲۹/۵ درصد در دسته اول، ۶۷/۸ درصد در دسته دوم و ۲/۷ درصد در دسته سوم قرار می‌گیرند.



نمودار ۳. درصد فراوانی روش‌ها و تکنیک‌های استفاده‌شده در پژوهش‌ها

به‌طور مشخص، جزئیات روش‌ها و تکنیک‌های به‌کاررفته در پژوهش‌ها، در جدول ۸ آمده است.

جدول ۸. انواع روش‌ها و تکنیک‌های استفاده‌شده در پژوهش‌ها به تفکیک کمی و کیفی

انواع روش‌ها و تکنیک‌های کمی	بیمایش پرسش‌نامه‌ای / بیمایش اینترنتی (آنلاین) / پرسش‌نامه غیرحضور (ایترنیتی)
انواع روش‌ها و تکنیک‌های کیفی	تحلیل اسنادی / تحلیل ثانویه / مصاحبه عمیق / نظریه مبنایی / تحلیل راهبردی / مصاحبه مسئله‌محور / مصاحبه نیمه‌ساختاریافته / تحلیل سبک زبانی / مشاهده مشارکتی / مشاهده غیرمشارکتی / مصاحبه آنلاین / پدیدارشناسی / مصاحبه گروهی متمرکز / تحلیل محتوای قراردادی / تحلیل تماتیک / تحلیل گفت‌مان / مصاحبه با متخصصان / مردم‌نگاری انتقادی مجازی / مصاحبه ساختاریافته

غلبه روش و تکنیک‌های کمی در مقایسه با کیفی، موضوع قابل تأملی است. انجام پژوهش‌های کیفی، بخشی از خلأهای پژوهشی موجود است. نزدیک شدن به تجربه ذهنی و عینی کنشگران اجتماعی، در زمینه فهم آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی حائز اهمیت است؛ به این دلیل که اقتضای مناسبات ارتباط‌محور در جهان مجازی و دنیای جهانی شده، نزدیک شدن به سوژه‌های آگاه و فعال است.

### ۲-۴-۲. چارچوب‌ها و رویکردهای نظری: خلأ نظریات و رویکردهای بومی به شبکه‌های مجازی

با بررسی پژوهش‌ها، مشخص شد که بیشتر آنها بر تعدادی از نظریات تکیه بیشتری داشتند: ۹۷/۳ درصد از

پژوهش‌ها از نظریه‌های متعارف و متداول غربی در بررسی آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های اجتماعی استفاده کرده‌اند؛ ۱/۸ درصد از پژوهش‌ها از رویکرد بومی و ۰/۹ درصد از رویکرد تلفیقی بهره گرفته بودند. این موضوع نشان می‌دهد، هنوز نمی‌توان ادعا کرد که پژوهشگران در تحلیل آسیب‌های اجتماعی توانسته باشند به پارادایم یا مجموعه‌ای از رویکردهای بومی به اقتضای بستر فرهنگی، اجتماعی و تاریخی دست یابند. به‌علاوه، در بررسی آثار معلوم شد که تعدادی از آنها به شیوه‌ای خارج از اخلاق پژوهش، عیناً مطالب مشابهی را تکرار کرده‌اند.

جدول ۹. انواع رویکردهای نظری در پژوهش‌ها به تفکیک بیشتر استفاده شده و دیگر رویکردها

رویکردهای نظری بیشتر استفاده شده
امنیت عمومی / نظریه کاشت / نظریه وابستگی مخاطب / هویت اجتماعی فرهنگی / کنش ارتباطی هابرماس / جامعه شبکه‌ای / تحلیل شبکه / استفاده و رضایت / ساخت‌یابی گیدنز / سبک زندگی بوردیو / یادگیری اجتماعی / عرصه عمومی هابرماس / مدرنیته متأخر گیدنز / نظریه نمایشی گافمن / نظریات ارتباط جمعی / هویت بازاندیشانه گیدنز / تعامل رسانه‌ای تامپسون / پیوند اقتراقی ساترلند / نظریه هویت جینکز / سرمایه اجتماعی
دیگر رویکردهای نظری
دروازه‌بانی خودگزین / نظریه برجسته‌سازی / تعامل‌گرایی و ساختارگرایی / هم‌گرایی / اشتراک‌گذاری / انگاره‌سازی / جامعه‌پس‌صنعتی / خودشنیفتگی / مصرف رسانه‌ای / ماریج سکوت / پویایی فردی و تأثیرپذیری گروهی / اصالت عمل / مطالعات فرهنگ بصری / شناختی رفتاری / توربیسم رسانه‌ای / کجروی مروتون / جامعه مخاطره‌ای / مکتب کپنهاک / معادله رسانه / استفاده و اثر / هویت اریکسون / همبستگی دورکیم / محرومیت اجتماعی / برساخت‌گرایی / مبادله اجتماعی / جامعه سیال باومن / نظام جهانی والرشتاین / جهت‌گیری مذهبی آلپورت / دهکده جهانی مک‌لوهان / انومی دورکیم / کنترل اجتماعی هیرشی / انتقال فرهنگی ساترلند / تضاد فرهنگی / امپریالیسم فرهنگی / نظریه انتقادی مارکوزه / نظریه رسانه‌ای رایزمن / رویکرد سیستمی / نظریه ارزش روکیچ / نظریه فرهنگی هال / نظریه فرهنگی اینگلههارت / نظریه نظم آیینی / کنش متقابل نمادین / نظریه تقلید کاپلا / دو فضایی شدن / نیازهای مازلو / انزوای اجتماعی / نظریه نسلی مانهایم / نظریه پرورش گرنب / فردگرایی زیمیل / شکاف دانش و شکاف دیجیتالی / نظریه ادب براون و لوپسون / روان‌کاوی لاکانی / نظریه بازنمایی بودریار / نظریه تضادی دارنرلف / انتخاب عقلانی / سلامت اجتماعی کینیز / جهانی شدن رابرتسون / اجتماع آزادشده ولمن / رویکرد فلسفی سرس / نظریه جناب فیلتر / نظریه اهلی‌سازی سیلورستون

### ۳-۴. فراتحلیل انواع آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی به‌عنوان متغیرهای وابسته (Y) و سنخ‌شناسی آنها

اقتضای اکثر رویکردهای جامعه‌شناسی در دو دهه اخیر، پیوند میان تحلیل جامعه‌شناسانه با سطح خرد، به‌ویژه توجه به مفهوم هویت انعکاسی و انتخاب‌های فردی است. به همین دلیل، بخشی از آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی، در حیطه روان‌شناسی اجتماعی قرار دارند که به حیطه جامعه‌شناسی الصاق شده‌اند. در پژوهش‌ها، طیف گسترده‌ای از آسیب‌های اجتماعی بررسی و تحلیل شده‌اند. به نظر می‌رسد که میان آنها می‌توان روابط عام - خاص برقرار کرد. برجسته شدن آسیب‌های اجتماعی به‌معنای نفی توانمندی‌های برآمده از فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی برای فرد نیست. به عبارت دیگر، بازخوانی و واکاوی آسیب‌های اجتماعی فناوری‌های جدید، نشان‌دهنده پارادوکس‌هایی است که از قصد کنشگر و نحوه مواجهه او با آن فناوری‌ها حکایت دارد. اگر شبکه‌های اجتماعی مجازی را متغیر مستقل (X) و مصادیق آسیب‌های اجتماعی برآمده از آن را متغیرهای وابسته (Y) در نظر بگیریم، می‌توان آسیب‌ها را به سطوح «عام و کلی» (Ya) و «خاص و موردی» (Yb) تقسیم‌بندی کرد. هر یک از این سطوح، دارای ابعاد «اجتماعی - فرهنگی» (Y1)، «اجتماعی - خانوادگی» (Y2)، «اجتماعی - اخلاقی» (Y3)، «اجتماعی - دینی» (Y4)، «اجتماعی - روانی» (Y5)، «اجتماعی - آموزشی» (Y6) و «اجتماعی - سیاسی» (Y7) هستند. براین اساس، جداول

زیر مشتمل بر جزئیات و مصادیق هر یک از محورهای یادشده استخراج و تدوین شده است. لازم به ذکر است با توجه به ترکیبی بودن برخی از آنها به‌طور همزمان در پژوهش‌ها، ضرورتی به ارائه فراوانی و آمار نیست.

$$X \rightarrow Y = \sum Y_a + Y_b$$

### ۱-۳-۴. سطح عام و کلی (Ya)

این سطح دربرگیرنده مصادیق آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در سطحی مفهومی‌تر و کلان‌تر است.

جدول ۱۰. انواع آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در سطح عام و کلی به‌عنوان متغیرهای وابسته (Ya)

اجتماعی - فرهنگی (Ya1)	ایجاد هنجارهای متفاوت یا متعارض / تغییر نگرش‌ها و باورها / ترویج عدم پایبندی به قیدها و محدودیت‌های اجتماعی / ساختار شکنی قواعد زندگی واقعی / ایجاد ناسازگاری‌های اجتماعی / شکل‌گیری هویت مدرن غربی / ترویج تقلید فرهنگی / کاهش احساس تعلق ملی / ایجاد بحران هویت / استثمار فرهنگی / ترویج ارزش‌های جدید ناهماهنگ / سنت‌زدایی / تضعیف پیوندهای سنتی / کاهش انسجام اجتماعی / کاهش تعاملات اجتماعی / انزوای اجتماعی / کاهش اعتماد اجتماعی / کاهش نشاط اجتماعی / تغییر ابعاد هویت زنانگی / کاهش سرمایه اجتماعی / شکل‌گیری خیابان‌های مجازی / علاقه‌مندی به فرهنگ غرب / فرهنگ‌پذیری یک‌سویه / به حاشیه رفتن فرهنگ‌های بومی / تحولات ساختاری و جمعیتی / تهاجم فرهنگی / هم‌رنگی با جماعت / یکسان شدن تفاوت‌های ارزشی / خودباختگی فرهنگی / پذیرش افکار و روش‌های زندگی وارداتی / همسان‌سازی فرهنگ کشورها / کاهش امنیت فرهنگی / گسترش اختلاف نظرها / انتقال فرهنگی نادرست / محرومیت اجتماعی / تغییرات هویتی / بی‌ثباتی و بی‌نظمی فرهنگی / ترویج سبک‌های زندگی غربی / ترویج گفتمان سرمایه‌داری / کاهش انطباق اجتماعی / دنباله‌روی‌های نابه‌جا
اجتماعی - خانوادگی (Ya2)	ایجاد تزلزل در خانواده / اختلال در فعالیت‌های روزانه / کاهش کیفیت زندگی / ایجاد تعارضات زناشویی / رواج ارتباطات ناسالم / کاهش رضایت زناشویی / رویت‌پذیر شدن حریم خصوصی خانواده / کاهش همیاری اعضای خانواده / کاهش سرمایه‌پیوندی / کاهش تعلقات خانوادگی / شکاف نسلی / افزایش اختلافات خانوادگی / ایجاد نگرانی در خانواده‌ها / تضعیف نظارت خانوادگی / کاهش پایبندی به تعلقات نسلی
اجتماعی - اخلاقی (Ya3)	هنجار شکنی‌های غیر اخلاقی / تعدی و نقض حریم خصوصی / ارتکاب جرائم خشن / ایجاد نوعی بهره‌کشی / تجاوز به حقوق مالکیت افراد / ایجاد تراحم‌های اخلاقی / ترویج بزهکاری / ایجاد مزاحمت / گسترش رفتارهای پر خطر / کاهش حجب و حیا / رواج بی‌بند و باری / انحرافات جنسی / تهدید شدن جانی و مالی / اوباش‌گری اینترنتی
اجتماعی - دینی (Ya4)	تبلیغات ضد دینی / تغییر جهت‌گیری مذهبی / افراط و تفریط اصول اخلاقی و دینی / ایجاد انحرافات فکری و ارزشی / عادی شدن گناه / قداست‌زدایی از ارزش‌های دینی
اجتماعی - روانی (Ya5)	تشویش اذهان عمومی / کاهش همدلی / جعل هویت / ترویج لذت‌های آنی / لحظه‌ای شدن تجارب زیسته / ارضای تمایلات شخصی / گسترش میل به قدرت و شهوت / کاهش عمق و کیفیت تعاملات / افزایش تأثیرپذیری / تغییر رفتار برنامه‌ریزی شده / ایجاد دوگانگی هویتی / تغییرات خلق‌وخو / سردرگمی هویتی / رواج هویت کاذب / آزادی بی‌حد و حصر / کاهش سلامت اجتماعی / فقدان حمایت اجتماعی
اجتماعی - آموزشی (Ya6)	ارائه اطلاعات غیر واقعی / ایجاد سواد حبابی / شکاف مهارتی و دیجیتالی / از بین رفتن محدودیت‌های سنی
اجتماعی - سیاسی (Ya7)	انتشار نارسایی‌ها و کاستی‌ها / بحران‌های امنیتی و انتظامی / مصرف‌گرایی سیاسی / ترویج خشونت سیاسی / کاهش مشارکت سیاسی / بحران‌سازی / نادیده گرفتن حقوق شهروندی / ترویج ناسیونالیسم رادیکال / ایجاد تهدیدات ملی / دور زدن مشروعیت دولتی و رسمی / سوءاستفاده‌های سیاسی / فشار بر حاکمیت / ایجاد چنددستگی ملی / جنجال‌آفرینی / تغییر فرهنگ سیاسی / شکاف میان مردم و حکومت

### ۲-۳-۴. سطح خاص و موردی (Yb)

این سطح دربرگیرنده مصادیق آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در سطحی جزئی‌تر و خردتر است.

جدول ۱۱. انواع آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی در سطح خاص و موردی به‌عنوان متغیرهای وابسته (Yb)

<p>رواج فرهنگ مادی‌نگر و لذت‌جویانه / جایگزینی دوستان مجازی با واقعی / انحراف در اوقات فراغت / اهانت به قومیت‌ها / کاهش ارتباطات حضوری / ترویج مصرف‌گرایی / مشکل در دوست‌یابی / رواج فعالیت گروه‌های زیرزمینی و خرده‌فرهنگ‌ها / الگوبرداری پوششی / تنوع‌طلبی در مصرف / رشد فردگرایی / مطرح شدن گروه‌های خاموش / مدگرایی / دوستی‌های آسیب‌پذیر / تجمل‌گرایی / ترویج فرهنگ عامیانه / الگوبرداری لحظه‌ای / تسهیل‌پذیرش نسبی‌گرایی و تکثرگرایی / ترویج اصطلاحات نامانوس / افزایش اوقات بیکاری / مدل‌گرایی / گسترش منفعت‌گرایی فردی</p>	<p>اجتماعی - فرهنگی (Yb1)</p>
<p>گسترش طلاق / ترویج هم‌زیستی بدون ازدواج / تنش‌های عاطفی / خیانت زناشویی / عادی شدن نمایش زندگی شخصی / تسهیل ارتباط با جنس مخالف / نادیده گرفتن اطرافیان / سرکشی علیه والدین / کاهش پیوندهای خویشاوندی / ازدواج نکردن / کاهش گردش‌های خانوادگی / بی‌توجهی اعضای خانواده به یکدیگر / آسیب‌پذیری زنان خانه‌دار</p>	<p>اجتماعی - خانوادگی (Yb2)</p>
<p>رواج هرزه‌نگاری / اهانت به باورهای افراد / ترویج بی‌نظمی / دروغ‌پراکنی / ترویج سهل‌انگاری / بدنام کردن / افزایش مداخله‌گری / گسترش بی‌عفتی کلامی / رواج تهمت و افترا / خودکشی / سوءاستفاده‌های جنسی / قربانی شدن جنسی / ترویج خرافات / ترویج هم‌جنس‌بازی / اهانت به قومیت‌ها / تفرقه‌افکنی / اشاعه مصرف مواد دخانی، مخدر و روان‌گردان / اشاعه الکلیسم / ترویج تجاوز جنسی / رواج وندالیسم / ترویج سرعت / ترویج کلاهبرداری و راهزنی / کودک‌آزاری / شایعه‌پراکنی / تحریک جنسی / رابطه جنسی مجازی / قمار آنلاین / خشونت کلامی</p>	<p>اجتماعی - اخلاقی (Yb3)</p>
<p>ترویج شبهات / کاهش مشارکت در مراسم‌های مذهبی / ترویج مناسک سایر گروه‌ها / تضعیف حجاب و عفاف</p>	<p>اجتماعی - دینی (Yb4)</p>
<p>اعتیاد مجازی / کاهش روحیه نقدپذیری / کاهش مقاومت‌پذیری / تقویت خودشیفتگی / ایجاد انتظارات مدیریت‌نشده / ایجاد قاطعیت در ارتباط / ایجاد بالاتکلیفی در تصمیم‌گیری / افزایش پنهان‌کاری / کاهش مسئولیت‌پذیری / کاهش تفکر انتقادی / احساس بی‌پناهی / مضاعف / توطئه‌گری / گسترش روحیه برتری‌جویی / افزایش حس محق بودن</p>	<p>اجتماعی - روانی (Yb5)</p>
<p>ترویج اخبار کذب / عادت به رهبری شدن فکری / افت تحصیلی / کنجکاو‌های بی‌مورد</p>	<p>اجتماعی - آموزشی (Yb6)</p>
<p>القای دیدگاه‌های جریان‌های معاند / ترویج تروریسم / اختلاف‌افکنی قومی / قانون‌گریزی / گسترش جنبش‌های اعتراضی / تولید قوانین ساختگی / فشار بر اقلیت‌ها</p>	<p>اجتماعی - سیاسی (Yb7)</p>

#### ۴-۴. فراتحلیل مسئله‌محوری و فرضیات موجود: برآمدن فرضیه‌های چهارگانه اکتشافی نیازمند پژوهش و غایب در پژوهش‌های کنونی

با توجه به اینکه ۶۷/۸ درصد از پژوهش‌ها از روش و تکنیک‌های کمی (موسوم به فرضیه‌آزمایی) استفاده کرده‌اند، پرسش‌های آنها ناظر به پاسخ به یک پرسش اصلی درباره ارتباط احتمالی شبکه‌های اجتماعی با مقولاتی نظیر جرایم و بزهکاری‌ها، تغییرات هویتی، مسائل خانوادگی، تأثیرپذیری‌های سبک زندگی، دگرگونی باور یا نگرش‌ها و نظایر آن است. در یک جمع‌بندی کلی می‌توان پرسش‌های بررسی شده در پژوهش‌ها را در سه نوع شامل «توصیفی»، «تبیینی/تفسیری» و «تدبیری» خلاصه کرد. بسیاری از پژوهش‌ها چند نوع از آنها را به‌طور هم‌زمان دنبال کرده‌اند. پرسش‌های تدبیری عمدتاً در سطح پیشگیری بوده و به سطوح مداخلاتی و بالینی نزدیک نشده‌اند. تکراری بودن بخشی از پرسش‌های پژوهش‌ها، به‌ویژه پژوهشگرانی که فرضیه‌آزمایی را انتخاب کرده‌اند، در میان آثار مشهود است. این موضوع سبب شده است تا بررسی پرسش‌ها درباره تأثیر شبکه‌های اجتماعی مجازی بر هویت فرهنگی جوانان بیشترین سهم را داشته باشد. از این‌رو، سهم نوآوری و ابتکار در طرح چنین پرسشی با ویژگی‌ها و ابعاد جدید و اکتشافی کم است. اشتراک میان فرضیه‌ها در موارد متعددی وجود دارد؛ هرچند متغیرهای میانجی متفاوتند. به‌طور نمونه، چند مورد از فرضیات که خلاً آنها احساس می‌شود، در جدول ۱۲ صورت‌بندی شده‌اند.



جدول ۱۲. فرضیه‌های چهارگانه اکتشافی نیازمند پژوهش و غایب در پژوهش‌ها

فرضیه اکتشافی اول	آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی به‌منزله «بازتاب» آسیب‌های اجتماعی دنیای واقعی
فرضیه اکتشافی دوم	آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی به‌منزله «منشا» آسیب‌های اجتماعی دنیای واقعی
فرضیه اکتشافی سوم	«دیالکتیک» آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی و آسیب‌های اجتماعی دنیای واقعی
فرضیه اکتشافی چهارم	آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی به‌منزله آسیب‌های «برساخته» در فضای مجازی

#### ۵-۴. اعتبار و روایی یافته‌ها: نقاط قوت، نقاط ضعف، خلأها و کاستی‌ها

بیشتر پژوهش‌ها در تعمیم نتایج یافته‌های خود، به دو دلیل محتاطانه عمل کرده‌اند: اولاً در نظر گرفتن ملاحظات مربوط به جامعه آماری؛ ثانیاً توجه دادن مخاطب به پیامدهای مثبت شبکه‌های اجتماعی. شکاف میان نظریه و یافته‌ها کمتر وجود دارد و این موضوع تا حدی نشان‌دهنده ماهیت و آثار نوظهور شبکه‌های اجتماعی در جامعه ایران است. به عبارت دیگر، بیشتر پژوهشگران تلاش کرده‌اند تا پژوهش خود را به لحاظ نظری تقویت کنند. البته نمی‌توان تمام جامعه ایران را مصداق جامعه اطلاعاتی، و تمامی شهرها را شهرهای شبکه‌ای و اطلاعاتی دانست. به همین دلیل، تأثیر شبکه‌های اجتماعی در مناطق مختلف کشور یکسان نبوده است. شرایط، زیرساخت‌ها، نفوذ باورهای سنتی، نظارت بین‌فردی، جایگاه تربیت خانوادگی، سهم آموزش‌های رسانه‌های جدید و نظایر آن، سبب می‌شود تا آسیب‌پذیری از شبکه‌های مجازی شامل طیفی از شدت اثر باشد.

با توجه به آنچه ذکر شد، همچنان خلأهای پژوهشی در واکاوی آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی وجود دارد. بسیاری از پژوهش‌های انجام شده، آمار و اطلاعاتی از شاخص‌های فناورانه مهمی همچون ضریب نفوذ اینترنت یا تلفن همراه ارائه نکرده‌اند. همچنین در برخی موارد، نوع نگرش پژوهشگر به ماهیت آسیب‌زا یا سودمند فناوری‌های جدید بر انتخاب مسئله و نتیجه‌گیری از پژوهش سایه انداخته است. یکی از سوگیری‌های قابل توجه، تحمیل نظریات مرسوم به جمع‌بندی یافته‌هاست. این خصوصیت باعث شده است جنبه‌های اکتشافی و نوین یافته‌ها کمتر منعکس شود. تلاش برای تولید یک گمانه‌زنی یا ایده بومی نسبت به تأثیرات منفی شبکه‌های اجتماعی چندان قابل ملاحظه نیست.

با توجه به اینکه اقشار و گروه‌های سنی، دارای مراجع و منابع متفاوتی در جذب شدن به سوی شبکه‌های مجازی هستند، مناسب است که پژوهش‌ها علاوه بر تأثیرسنجی یا رابطه‌سنجی میان چند متغیر، به علل و منشأهای گرایش و کشش به فضای مجازی به‌طور جزئی‌تری تمرکز کنند. برای مثال، پژوهش‌ها بیشتر به آسیب‌های شبکه‌های مجازی بر جوانان معطوف‌اند؛ زیرا علل کششی و شرایط موده برای آنها هموارتر و بیشترند؛ اما اکتشاف این مسئله که آن علل و شرایط برای سالمندان چگونه است، نیازمند به انجام پژوهش است. به عبارت دیگر، به‌رغم زیستن تمام کنشگران در جهان فناوری و جهانی شده و به‌وجود آمدن درک مشترکی از تحولات اجتماعی - تکنیکی، همچنان زمینه‌های متفاوتی برای گروه‌ها، سنین مختلف، اقشار گوناگون و پایگاه‌های اجتماعی متنوع وجود دارد که به شکل دادن یا شدت بخشیدن به آسیب‌ها منتج می‌شود. به‌لحاظ بینش جامعه‌شناسانه، این موضوع هنگامی اهمیت خود را آشکار می‌سازد

که پژوهشگر به ارائه راهکار و پیشنهاد مبادرت می‌کند؛ یعنی تا زمانی که علل و زمینه‌ها برای پژوهشگر منکشف نشده باشد، ارائه راهکار، به معنای مقابله با معلول‌ها و نه علل خواهند بود.

جدول ۱۳. نقاط قوت، نقاط ضعف و خلأها / کاستی‌ها در پژوهش‌ها

نقاط قوت	نقاط ضعف	خلأها / کاستی‌ها
احتیاط در تعمیم یافته‌ها و ارائه پیشنهادها موضوعی آتی به پژوهشگران	ارائه نکردن آمار و اطلاعاتی از شاخص‌های فناورانه مهمی همچون ضریب نفوذ اینترنت یا تلفن همراه در محل انجام پژوهش	استفاده هوشمندانه و خلاقانه بیشتر، از روش‌های کیفی به منظور نزدیک شدن به فهم و تجربه زیسته مردم
اندک بودن شکاف میان نظریه و یافته‌ها	سایه افکندن نوع نگرش پژوهشگر به ماهیت آسیب‌زا یا سودمند فناوری‌های جدید بر انتخاب مسئله و نتیجه‌گیری از پژوهش	تولید یک گمانه‌زنی یا ایده بومی درباره تأثیرات منفی (آسیب‌های) شبکه‌های اجتماعی
توجه دادن مخاطبان پژوهش به در نظر گرفتن هم‌زمان پیامدهای مثبت شبکه‌های اجتماعی در کنار آسیب‌های ناشی از آنها	کم‌مایه شدن جنبه‌های اکتشافی و نوین یافته‌ها به دلیل تحمیل نظریات مرسوم بر جمع‌بندی پژوهش	تمرکز بر علل کششی و شرایط مَعده برای گروه‌ها، سنین مختلف، اقشار گوناگون و پایگاه‌های اجتماعی متنوع (ضرورت مقابله با علل و زمینه‌ها به جای کاستن از معلول‌ها)

## بحث و نتیجه‌گیری

الف. انعکاس راهکارها در پژوهش‌های تحلیل‌شده

در این مقاله، ۱۱۲ پژوهش مربوط به سال‌های ۹۷-۹۱ با موضوع آسیب‌های اجتماعی شبکه‌های مجازی با استفاده از تکنیک فراتحلیل کیفی بررسی و ارزیابی شدند. لازم است به‌منظور کاهش آسیب‌های مجازی، راهکارهایی برنامه‌ریزی شده و عملیاتی اتخاذ کرد. در این راستا، واکاوی مقالات بررسی شده در این پژوهش، سودمند خواهند بود. شیوه و رویکرد برنامه‌های پیشگیری سبب می‌شود تا بتوان طیف متنوعی از پیشنهادها و راهکارها را ارائه کرد. به‌طور کلی، «ایجابی یا سلبی بودن»، «فراهم‌سازی تعاملات در دنیای واقعی»، «تکیه بر نقش و ظرفیت‌های کاربران» و «تغییر نگرش به وجوه مثبت فناوری‌های جدید» مهم‌ترین شیوه‌ها و رویکردهای پدیدارشناسی می‌توان ادعا کرد که پیشنهادها و راهکارها جامع و عملیاتی هستند که مشتمل بر ابعاد «فرهنگی - اعتقادی»، «خانوادگی - زناشویی»، «آموزشی - مهارتی»، «پژوهشی - شناختی»، «سیاسی - تقنینی»، «انتظامی - قضایی» و «تکنیکی - زیرساختی» باشند. همچنین نهادها و سازمان‌های مربوط به کاهش آسیب‌های اجتماعی (پژوهشی، تقنینی، اجرایی، قضایی یا درمانی) باید اقدامات متناسب با حیطة وظایف خود را برنامه‌ریزی، سیاست‌گذاری و اجرایی کنند.

ب. ملاحظات و استلزامات فرهنگی و اجتماعی: نگرش چندجانبه، بر هم زدن استیلای امپریالیسم مجازی، تربیت کاربران ماهر و آگاه

شبکه‌های مجازی در چارچوبی از بسترها، انگیزه‌ها، دلایل یا فشارهای روان‌شناختی، اجتماعی، فرهنگی، جغرافیایی، تاریخی و اقتصادی شکل می‌گیرند، عمل می‌کنند و تأثیر می‌گذارند یا می‌پذیرند. در این رویکرد، فناوری‌ها هم فرصت‌ها و هم مخاطراتی را به همراه دارند. بنابراین، نگرش خطی یا علت و معلولی به فناوری و پیش‌بینی‌هایی قطعی از آثار آن، جای خود را به نگرشی چندجانبه، پیچیده و وابسته به مجموعه‌ای از متغیرها می‌دهد.

مهم‌ترین کارکردهای شبکه‌ها عبارتند از: معرفت‌سازی؛ تولید، ابداع، نشر و نگهداری ایده‌ها؛ انگاره‌سازی؛ بحران‌سازی و بحران‌زدایی؛ و استفاده ابزاری در خدمت اهداف (داوودی دهقانی و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۷۳). یکی از دلایل اهمیت اتخاذ رویکردهای پیشگیری از آسیب‌های مجازی، مسئله هژمونی، استیلا و تبعیت فرهنگی است. با توجه به فرایند جهانی‌سازی و صورت‌بندی‌های نوین اجتماعی، می‌توان نظم نوین جهانی را نوعی «امپراتوری» تلقی کرد. امپراتوری به شبکه جهانی اینترنت متصل است و از طریق شبکه‌های کنترل‌کننده، هویت‌های تلفیقی و سلسله‌مراتب انعطاف‌پذیر را مدیریت می‌کند (ر.ک: نگری و هارت، ۱۳۸۴). استعمار مجازی، از سازوکارهای قدرت نرم است که به دنبال از بین بردن استقلال رأی، و عضویت افراد در جامعه فرهنگی غرب (آمریکا) است (عاملی، ۱۳۸۹، ص ۲۲).

به‌طور کلی، آثار تخریبی شبکه‌های اجتماعی شامل مواردی همچون بی‌فرهنگی، فقدان شعور اجتماعی، تخریب باورهای مذهبی و بی‌اعتبار کردن نمادها و ارزش‌های ملی هستند. بنابراین، فناوری حاصل‌ایدئولوژی است (پیستمن، ۱۳۸۸، ص ۱۳). برخی دیدگاه‌ها قویاً بر این باورند که مهم‌ترین پیامد ایدئولوژیک رشد و توسعه رسانه‌ها و شبکه‌های نوین ارتباطی، تشدید جریان مدرنیته غرب و رواج سکولاریسم، ارزش‌های نظام لیبرال دموکراسی، نوگرایی، پیشرفت، تنوع، مصرف‌گرایی و جدایی مذهب از نهادهای اجتماعی است (تاملینسون، ۲۰۰۳، ص ۲۶۹-۲۷۷).

البته اختلاف روزافزون بر سر ارزش‌ها و رسانه‌های غربی که از اواخر قرن بیستم آغاز شد، به‌طور برجسته نقش مهم کاربران را نشان می‌دهد. این امر از طریق رسانه‌های جدید، مانند شبکه‌های اجتماعی، بیشتر به چشم می‌خورد (ر.ک: زیتین و ادلمن، ۲۰۰۵). از این رو کاربران تا حدودی می‌توانند از مهارت و دانش خود برای محافظت از سویه‌های غرض‌ورزانه استفاده کنند. تربیت کاربران ایرانی شبکه‌های مجازی، به‌ویژه نسل جوان، از راه مهارت‌آموزی و اقتناع افکار آنان درباره ابعاد فرهنگی و اجتماعی فرصت‌ها و تهدیدهای مجازی و نرم، حائز اهمیت است.

ج. راهبردهای پیشنهادی و عملیاتی برای برون‌رفت از آسیب‌های شبکه‌های اجتماعی

جدول ۱۴. ضرورت‌ها، راهبردها و دستورالعمل‌ها

ضرورت‌ها	راهبرد	دستورالعمل، محتوا و مصادیق
<ul style="list-style-type: none"> <li>* حفظ امنیت اسلامی به‌عنوان اساسی‌ترین کار</li> <li>* افزایش آمادگی‌ها و به‌روزرسانی توانایی‌ها</li> <li>* گسترش مفاهیم و معارف اسلامی و رصد شبهات</li> <li>* رصد کردن مسائل و تولید محتوای متناسب با آن</li> <li>* مخاطب‌شناسی به‌لحاظ ظرفیت‌ها، چگونگی برقراری ارتباط و تنوع فرهنگی</li> <li>* مطالعه، پژوهش و اقدام</li> <li>* استفاده و مشورت با متخصصان</li> <li>* مقابله با ناامنی مالی</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>کاهش و کنترل</li> <li>پیش‌کنشی برای</li> <li>مهندسی اطلاعات و</li> <li>ساخت افکار عمومی</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>* برنامه‌ریزی برای مخاطب‌شناسی و سفارش تولید محتوا</li> <li>* تقویت زمینه‌های شناختی و پژوهشی</li> <li>* تأمین امنیت مالی بر بستر شبکه‌ها</li> <li>* آموزش ترویجی مهارت‌های زندگی یا حمایت محتوایی</li> <li>* آموزش ترویجی سواد رسانه‌ای و شبکه‌ای یا نیازسنجی اولویت‌های محتوایی</li> <li>* شناسایی و برنامه‌ریزی‌های ویژه برای گروه‌های نیازمند دریافت حمایت</li> </ul>
* آمادگی و اقتدار از طریق حضور و داشتن ابتکار و انگیزه	کاهش و کنترل	* فعالیت و حضور داشتن در میدان فضای مجازی

<p>* اطلاع‌رسانی، آگاه‌سازی و اقناع افکار عمومی</p>	<p>مداخلاتی برای هدایت افکار عمومی</p>	<p>* تبیین دقیق فعالیت‌ها و خدمات برای مردم در رسانه‌ها                  * داشتن انگیزه حضور در فضای مجازی                  * داشتن طرح‌های تبیینی و اقناعی                  * قانون‌گرایی و قانون‌مداری برای از میان برداشتن آسیب‌ها</p>
<p>* حمایت از برنامه‌های فراغتی جایگزین با تأکید بر نسل جدید                  * الزامات حمایت‌ها و همکاری‌های چندجانبه و بین‌سازمانی                  * حمایت از مشارکت‌های مردم‌محور                  * مردم‌مداری و اعتمادپذیری</p>	<p>کاهش و کنترل مشارکتی برای جذب افکار عمومی</p>	<p>* افزایش حس اطمینان، اعتماد، دلگرمی، محبت و افتخار میان مردم                  * تعامل صمیمانه مردم و مسئولان                  * هم‌افزایی میان مسئولان</p>
<p>* برنامه‌ریزی پدافندی و رصد تهدیدات نرم دشمن                  * کشف، شناسایی و مقابله با منشاها یا مروجان آسیب‌های اجتماعی به‌منزله جرم                  * سیاست‌های نظارت بر محدودیت دسترسی یا مسدودسازی</p>	<p>کاهش و کنترل بازدارنده و مقابله‌ای برای مصونیت افکار عمومی</p>	<p>* مقابله با نامی‌های اجتماعی، اخلاقی، معنوی و روحی از سوی استکبار بین‌المللی                  * داشتن برنامه در قبال هر نوع ناامنی                  * برخورد با عناوین مجرمانه                  * تلاشی دشمن برای مهندسی اطلاعات به‌منظور القای تقلید از بیگانه در سبک زندگی                  * فهم چگونگی اقدامات دشمن و نقشه‌هایش                  * تجربه تهاجم فرهنگی کشورهای دیگر                  * ضرورت وجود خط قرمز</p>

در پایان، علاوه بر راهبردهای مشروح در جدول ۱۴، در پرتو یافته‌ها و نتایج حاصل از مباحث، انجام و پیگیری پژوهش‌هایی با محوریت نکات زیر پیشنهاد می‌شوند:

- امکان‌سنجی راهکارهای چندگانه ارائه‌شده (شامل ابعاد خانوادگی، فرهنگی، زیرساختی و...) بر اساس داده‌های حجیم و تنظیم راهبردهای مقتضی به‌طور اختصاصی برای هر یک از آنها؛
- سنخ‌شناسی طیف کاربران به‌تفکیک اقشار نیازمند به حمایت (مجازی) تا اقشار دارای مهارت سواد شبکه‌ای، به‌منظور تنظیم راهبردهای جداگانه؛
- ظرفیت‌سنجی ساختاری و محتوایی نهادهای متولی فضای مجازی برای آمادگی در برابر اجرا و عملیاتی کردن راهبردهای پیشگیرانه از آسیب‌های مجازی و برآورد کاستی‌ها و خلأهای احتمالی؛
- استلزامات تشکیل نهادهای بومی (فکری - عملیاتی) در مقیاس کوچک مبتنی بر مشارکت مردم، نخبگان و مسئولان محلی، برای کاستن از آسیب‌های مجازی با تأکید بر حمایت و هدایت نسل جدید.

- پستمن، نیل، ۱۳۸۸، *زندگی در عیش، مردن در خوئسی*، ترجمه صادق طباطبایی، تهران، اطلاعات.
- دائن، ویلیام، ۱۳۸۴، *دگرگونی های اجتماعی در یک جامعه اطلاعاتی*، ترجمه محمد توکل و ابراهیم کاظمی پور، تهران، کمیسیون ملی یونسکو.
- داوودی دهاقانی، ابراهیم و همکاران، ۱۳۹۷، «رابطه شبکه های اجتماعی مجازی با ارتکاب جرائم خشن»، *پژوهش های اطلاعاتی و جنایی*، ش ۴۹، ص ۶۵-۹۰.
- ذکایی، محمدسعید و محمدحسین حسینی، ۱۳۹۶، «شبکه های اجتماعی مجازی و سبک زندگی جوانان: فراتحلیل پژوهش های پیشین»، *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، ش ۲۲، ص ۷-۲۵.
- عاملی، سیدسعیدرضا، ۱۳۸۹، *مطالعات انتقادی استعمار مجازی امریکا: قدرت نرم امپراتوری های مجازی*، تهران، امیرکبیر.
- \_\_\_\_\_، ۱۳۹۰، *رویکرد دوقضایی به آسیب ها، جرائم، قوانین و سیاست های فضای مجازی*، تهران، امیرکبیر.
- عدلی پور، صمد و همکاران، ۱۳۹۴، «تحلیل ثانویه تحقیقات موجود درباره شبکه اجتماعی فیس بوک، جوانان ایرانی و نظم جامعه»، *دین و ارتباطات*، ش ۲، ص ۸۷-۱۱۵.
- عرفان منش، ایمان، ۱۳۹۸، *راهبردهای ناجا برای کنترل و کاهش آسیب های اجتماعی شبکه های اجتماعی (مجازی)*، طرح پژوهشی، تهران، اداره کل تحقیقات و مطالعات اجتماعی ناجا.
- عرفان منش، ایمان و محمد توکل، ۱۳۹۳، «فرا تحلیل کیفی مقالات علمی ناظر بر مسئله فرار مغزها در ایران»، *بررسی مسائل اجتماعی ایران*، ش ۱، ص ۴۵-۷۵.
- کازنو، زان، ۱۳۷۰، *جامعه شناسی وسایل ارتباط جمعی*، ترجمه باقر ساروخانی و منوچهر محسنی، تهران، اطلاعات.
- کوزر، لوئیس و برنارد روزنبرگ، ۱۳۸۷، *نظریه های بنیادی جامعه شناسی*، ترجمه فرهنگ ارشاد، تهران، نشر نی.
- معیدفرو، سعید، ۱۳۸۵، *جامعه شناسی مسائل اجتماعی ایران*، همدان، نور علم.
- نگری، آنتونیو و مایکل هارت، ۱۳۸۴، *امپراتوری*، ترجمه رضا نجفزاده، تهران، قاصدسرا.
- همتی، رضا و همکاران، ۱۳۹۰، «دانشجویان دختر و تجربه فیس بوک: یک پژوهش کیفی»، *فرهنگ در دانشگاه اسلامی*، ش ۱۸، ص ۴۵-۸۰.
- Berthon, P. R, et al, 2012, "Marketing Meets Web 2.0, Social Media & Creative Consumers: Implications for International Marketing Strategy", *Business Horizons*, 55(3), p. 261-271.
- Berton, J. C, et al, 2010, "Using ICTs to Create a Culture of Transparency: E-government & Social Media as Openness & Anticorruption Tools for Societies", *Government Information*, 27(3), p. 264-271.
- Boyd, D. M, & Ellison, N. B, 2007, "Social Network Sites: Definition, History, & Scholarship", *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(1), p. 210-230.
- Braun A, et al, 2003, *Healthcare Technologies Roadmapping: The Effective Delivery of Healthcare in the Context of an Ageing Society(HCTRM)*, Spain, European Commission.
- Castells, M, et al, 2007, *Mobile Communication & Society: A Global Perspective*, US: MIT.
- Duggan, M, 2015, *Mobile Messaging & Social Media 2015*, Washington DC: Pew Research Center(<http://www.pewinternet.org/2015/08/19/mobile-messaging-and-social-media-2015>).
- Keyes, C. M, 1998, "Social Well-being", *Social Psychology*, 61(2), p. 121-140.
- Lareson, J, 1993, "The Measurement of Social Well-being", *Social Indicators Research*, 28(2), p. 256-269.
- O'Reilly, T, 2007, "What Is Web 2.0: Design Patterns & Business Models for the Next

- Generation of Software", *International Journal of Digital Economics*, 65, p. 17-37.
- Pelling, E. L. & White, K. M, 2009, "The Theory of Planned Behavior Applied to Young People's Use of Social Networking Web Sites", *Cyber Psychology & Behavior*, 12(6), p. 755-759.
- Tomlinson, J, 2003, "Globalization & Cultural Identity", in: *Globalization & Cultural Identity, the Global Transformations Reader: An Introduction to the Globalization Debate*, by D. Held & A. McGrew, UK & US: Polity & Blackwell, p. 269-277.
- Wolf, F, 1986, *Meta-analysis: Quantitative Methods for Research Synthesis*, Beverly Hills CA: Sage.
- Zittrain, J, & Edelman B, 2005, "Documentation of Internet Filtering Worldwide", Harvard Law School: <https://cyber.harvard.edu/filtering>.
- [bodjeh.areeo.ac.ir/\\_bodjeh/documents/6th\\_agenda\\_full](http://bodjeh.areeo.ac.ir/_bodjeh/documents/6th_agenda_full).
- <http://mis.ito.gov.ir/web/guest/introduction>.
- <https://www.internetworldstats.com/middle.htm>.
- <https://www.internetworldstats.com/stats5.htm>.
- <http://ispa.ir>.
- <http://www.oxforddictionaries.com/definition/pathology>.